

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΕΛΛΗΝΙΚΑ

ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟΝ ΙΣΤΟΡΙΚΟΝ ΚΑΙ ΛΑΟΓΡΑΦΙΚΟΝ
ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ ΣΥΓΓΡΑΜΜΑ

ΤΟΜΟΣ ΤΡΙΑΚΟΣΤΟΣ ΕΚΤΟΣ
(1985)

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ
ΣΥΝΤΑΞΙΣ: ΕΘΝΙΚΗΣ ΑΜΥΝΗΣ 4

ΣΑΠΦΙΚΑ

Έπειτα από τις εργασίες του G. Moravcsik¹, του Q. Cataudella² και ιδιαίτερα του A. Garzya³ νομίζω πως μπορεί πια να θεωρείται βέβαιο ότι ως τον 12. αιώνα⁴ σώζονταν ακόμα, ίσως σε ανθολόγια⁵, χαμένα σήμερα κείμενα της Σαπφώς. Οι Βυζαντινοί συγγραφείς είχαν λοιπόν τη δυνατότητα να έχουν άμεση γνώση τουλάχιστον ενός μέρους του σαπφικού έργου και να χρησιμοποιούν στα κείμενά τους παραθέματα και απηχήσεις από αυτό. Συνεπώς μια συστηματική διερεύνηση των βυζαντινών κειμένων θα μπορούσε να μας προσφέρει μαρτυρίες για την επιβίωση της Σαπφώς περισσότερες από αυτές που μνημονεύονται στις τελευταίες εκδόσεις του έργου της ποιήτριας από τους E. Lobel - D. Page⁶ και από την E.-M. Voigt⁷. Όσα ακολουθούν αποτελούν απλώς ένα ερέθισμα προς την κατεύθυνση αυτή.

1. Απ. 118 Lobel-Page = 118 Voigt

ἄγι δὴ χέλυ δῖα †μοι λέγε†
φωνάεσσα †δὲ γίνεο†⁸

Τόσο οι Lobel-Page όσο και η Voigt μνημονεύουν ως μαρτυρίες για το απόσπασμα αυτό τα χωρία: α) Ερμογ. *Περὶ ἰδεῶν* 2,4 σ. 334,9-10 Rabe (ἄγε χέλυ δῖα μοι λέγε, φωνάεσσα δὲ γίνεο) και β) Ευσταθ. *Παρεκβ.* 'Ιλ. 9,41 (ἄγε

1. Sapphos Fortleben in Byzanz, *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 12 (1964) 473-479 (= *Studia Byzantina*, Amstelodami 1967, σ. 408-413).

2. Saffo e i Bizantini, *REG* 78 (1965) 66-69.

3. Per la fortuna di Saffo a Bisanzio, *JÖB* 20 (1971) 1-5.

4. Για την επιβίωση της Σαπφώς μετά τον 12. αιώνα βλ. Garzya, *ό.π.*, σ. 1, σημ. 2, K. Nickau, Planudes und Moschopoulos als Zeugen für Sappho, *ZPE* 14 (1974) 15-17, και M. Gigante, Anecdoton pseudosapphicum, *RCCM* 19 (1977) 421.

5. Βλ. Moravcsik, *ό.π.*, σ. 478 (= *Studia Byzantina*, σ. 413), και ιδιαίτερα Garzya, *ό.π.*, σ. 1-2.

6. *Poetarum Lesbiorum fragmenta*, Oxford 1963.

7. *Sappho et Alcaeus*, Amsterdam 1971.

8. Το κείμενο παρατίθεται σύμφωνα με την έκδοση της Voigt. Η μορφή του

μοι, δια χέλυ, φωνάεσσα γένοιο). Η F. Fusco με την έκδοση του ανέκδοτου ως τότε έργου του Μιχαήλ Ιταλικού Λόγος βασιλικός εις τὸν αὐτοκράτορα Ἰωάννην τὸν Κομνηνὸν⁹ πρόσθεσε στις παραπάνω μαρτυρίες ένα ακόμα χωρίο (σ. 153,52-54 Fusco = σ. 247,13-15 Gautier: ἄγε τοίνυν, χέλυ διὰ μοι —λεγέσθω γὰρ ἐπικαίρως τὸ τῆς Σαπφούς— φωνητικωτέρα τε γίνου καὶ εὐφω- νος καὶ πολύφωνος), για το οποίο έκανε ιδιαίτερο λόγο ο Garzya¹⁰.

Για το απόσπασμα αυτό της Σαπφώς θα ήθελα να επισημάνω δύο ακόμα μαρτυρίες:

α) Νικήτας Μάγιστρος, Ἐπιστ. 31,5-9 Westerink¹¹: εἰσάγουσί τε γάρ, γλυκαίνειν ἐθέλοντες τὸν λόγον, ἱστορίας καὶ μύθους καὶ τὸ πολλάκις προσομιλεῖν τοῖς ἀψύχοις· ἃ κηλοῦν μὲν οἶδε τὰς ἀκοάς, οὐ λυσιτελεῖν δὲ πρὸς σωτηρίαν ψυχῆς. οἶά που τὰ τῆς Σαπφούς ἐκεῖνα ῥημάτια·

«Ἄγε χέλυ διὰ μοι λέγε
φωνάεσσα δὲ γίνεο».

Τόσο από το σαπφικό κείμενο όσο και από τα συμφραζόμενα (ιδιαίτερα από αυτά που ακολουθούν) γίνεται φανερό ότι ο Νικήτας αντλεί το παράθεμά του από τον Ερμογένη, πράγμα που το σημειώνει και ο Westerink στην έκδοσή του¹².

β) Ἐνα ποίημα που μας παραδόθηκε με το όνομα του Θεοδώρου Προδρόμου¹³ —ξεχασμένο από τους νεότερους ερευνητές¹⁴— και που υμνεί τα

αποσπάσματος στην έκδοση των Lobel-Page είναι:

ἀγι † † χέλυ δια † †
φωνάεσσα † †

9. Βλ. F. Fusco, Il panegirico di Michele Italico per Giovanni Comneno, *EEBS* 37 (1969-70) 146-169. Το κείμενο ξαναεκδόθηκε από τον P. Gautier, *Michel Italikos, Lettres et discours*, Archives de l'Orient Chrétien 14, Paris 1972, σ. 239-270.

10. Ὁ.π., σ. 3-4. Το παραπάνω χωρίο σημειώνεται ως addendum στα testimonia του απ. 118 της Σαπφώς και από τον D. Page, *Supplementum Lyricis Graecis*, Oxford 1974, σ. 155, από προσωπική πληροφορία του R. Browning. Ο Page κάνει λόγο για «textum adhuc ineditum» φαίνεται πως αγνοεί τις εκδόσεις της Fusco και του Gautier, καθώς και το άρθρο του Garzya.

11. L. G. Westerink, *Nicetas Magistros, Lettres d'un exilé (928-946)*, Paris 1973, σ. 129-131.

12. Για την εξάρτηση από τον Ερμογένη δεν υπάρχει καμιά αμφιβολία· ο Νικήτας, όπως και ο Ερμογένης, αναφέρει ως δεύτερο παράδειγμα ομιλίας σε άψυχα όντα τα λόγια που διάταξε ο Ξέρξης να λένε οι δούλοι του στον Ελλήσποντο, καθώς τον μαστίγωναν.

13. Πρόκειται για το πρώτο από τα τρία ποιήματα που εκδόθηκαν από τον E. Miller, *Poèmes historiques de Théodore Prodrome, Revue Archéologique* n.s. 25 (1873) 251-255, 344-348, 415-419 και 26 (1873) 23-24, 153-157. Οι στίχοι που μας ενδιαφέρουν βρίσκονται στη σ. 252.

14. O W. Hörandner, *Theodoros Prodromos, Historische Gedichte*, Wiener byzantini-

κατορθώματα του αυτοκράτορα Μανουήλ Κομνηνού, αρχίζει με τους στίχους:

Ἄγε μοι χέλυσ παλαιὰ ῥητορικῶν¹⁵ χειλέων,
ἀπολαβοῦσα σήμερον τὴν παλαιότητά σου,
ἄδε Ῥωμαίων ἄνακτι νικοποικῶ σωτῆρι
ἕμνον Ὀρφέως ῥήτορος προφήτου ψαλμογράφου.

Εἶναι φανερό ὅτι ἡ ἀρχὴ τοῦ ποιήματος ἀπηχεῖ το παραπάνω σαπφικό χωρίο, και μάλιστα βρίσκειται πιο κοντά στον τρόπο με τον οποίο παραθέτει το απόσπασμα ο Ευστάθιος¹⁶.

Δυστυχώς καμιά ἀπό τις δύο αυτές επιπλέον μαρτυρίες δεν μας βοηθά στην αποκατάσταση του κειμένου του προβληματικού αυτού αποσπάσματος.

2. Απ. 148,1 Lobel-Page = 148,1 Voigt

ὁ πλοῦτος ἄνευ ἀρέτας οὐκ ἀσίνης πάροικος¹⁷

Οι μαρτυρίες για το στίχο αυτό, σύμφωνα με τις εκδόσεις των Lobel-Page και της Voigt, είναι: α) Σχόλ. Πίνδ. Ὀλ. 2,96b και f (I σ. 85-86 Drachmann)¹⁸, β) Σχόλ. Πίνδ. Πυθ. 5,1a (II σ. 172 Drachmann), γ) Ψευδο-

stische Studien 11, Wien 1974, που δίνει έναν αναλυτικό κατάλογο των έργων που αποδίδονται στον Θεόδωρο Πρόδρομο (μαζί με τα χφφ και τις εκδόσεις κάθε έργου), χωρίζοντας τα έργα σε γνήσια (σ. 37-56), αμφισβητούμενα (σ. 57-67) και νόθα (σ. 68-72), δεν κάνει πουθενά λόγο για τα τρία ποιήματα που εκδόθηκαν στη *Revue Archéologique*, παρόλο που στη βιβλιογραφία του (σ. 562) μνημονεύει το σχετικό άρθρο του Miller. Για τα ποιήματα αυτά δεν γίνεται λόγος ούτε στη γραμματολογία του H. Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, I-II, Handbuch der Altertumswissenschaft XII.5.1-2, München 1978, όπου δεν υπάρχει ούτε καν η βιβλιογραφική μνεία της σχετικής έκδοσης, πράγμα που —τουλάχιστον αυτό— το βρίσκει κανείς στο έργο του K. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Literatur von Justinian bis zum Ende des oströmischen Reiches (527-1453)*, Handbuch der klassischen Altertums-Wissenschaft IX.1, München 1897, σ. 759 (ελλην. μετάφρ., 2. τόμος, σ. 719).

15. Το *ῥητορικῶν* είναι διόρθωση δική μου για μετρικούς λόγους: ο Miller εκδίδει *ῥητόρων*.

16. Ο Garzya, *ό.π.*, σ. 4, σχολιάζοντας αυτό το απόσπασμα γράφει για τον Ευστάθιο: «Egli cita infatti manifestamente di seconda mano» (σε αντίθεση με τον Μιχαήλ Ιταλικό). Ωστόσο για τη μαρτυρία του Θεοδώρου Προδρόμου (;) είναι δύσκολο κανείς να εκφέρει γνώμη, γιατί η σαπφική ανάμνηση είναι προσαρμοσμένη νοηματικά και μετρικά στο νέο ποίημα.

17. Το κείμενο παρατίθεται σύμφωνα με την έκδοση της Voigt. Στην έκδοση των Lobel-Page υπάρχει *enux* πριν από τη λέξη *ἀρέτας*.

18. Στην έκδοση της Voigt τα δύο αυτά χωρία (96b και 96i) αριθμούνται χωριστά, με αποτέλεσμα να μνημονεύονται για το απ. 148 πέντε μαρτυρίες.

Πλουτ. Ὑπὲρ εὐγενείας 5 (VII σ. 212 Bernardakis) και δ) λατινική μετάφραση του ίδιου έργου (σ. 213 Bernardakis).

Νομίζω πως θα άξιζε να σημειωθεί ως απήχηση του παραπάνω στίχου ένα χωρίο του Μιχαήλ Ιταλικού από μια επιστολή του στον καίσαρα Νικηφόρο Βρυέννιο, σ. 152,5-6 Gautier¹⁹: οὐδὲ γάρ τὸν Σόλωνα ἠϋφρανεὶ ὁ τοῦ Αὐδοῦ πλοῦτος· ἄνευ γάρ ἀρετῆς οὐ μόνον οὐκ ἔστι τερπνός, ἀλλ' οὐδὲ ἀνίησι λύπης τὸν ἔχοντα. Δεν είναι βέβαια λίγα τα χωρία κειμένων της αρχαίας και της βυζαντινής γραμματείας που εκφράζουν την ανάγκη ο πλούτος να συνδέεται με την αρετή, για να είναι χρήσιμος²⁰. Ωστόσο το παραπάνω κείμενο του Ιταλικού, αντίθετα με τα άλλα παράλληλα²¹, κάνει λόγο όχι απλώς για την έλλειψη ωφέλειας, αλλά για τη ζημία που προκαλεί ο πλούτος χωρίς αρετή, όπως ακριβώς και το σαπφικό χωρίο. Θα μπορούσε κανείς να προσθέσει και τη γλωσσική ομοιότητα (ὁ πλοῦτος ἄνευ ἀρέτας ~ ὁ τοῦ Αὐδοῦ πλοῦτος· ἄνευ γάρ ἀρετῆς), για να υποστηρίξει ότι είναι πιθανό στο σημείο αυτό του κειμένου του Μιχαήλ Ιταλικού²² να έχουμε συγκεκριμένη ανάμνηση του σαπφικού στίχου²³.

3. Απ. 156 Lobel-Page = 156 Voigt

πόλυ πάκτιδος άδυμελεστέρα...
 χρύσω χρυσοτέρα...

Οι Lobel-Page και η Voigt σημειώνουν ως μαρτυρίες για το απόσπασμα αυτό στα χωρία: α) Δημητρ. *Περὶ ἔρμην.* 162 (σ. 37 Radermacher) και 127 (σ.

19. Βλ. και την πρώτη έκδοση του κειμένου από τον J. A. Cramer, *Anecdota graeca e codd. manuscriptoris bibliothecarum Oxoniensium*, 3. τόμος, Oxonii 1836, σ. 166,26-28.

20. Εκτός από τα similia που παραθέτει η Voigt στο απ. 148 (σ. 140), βλ. και όσα σημειώνονται από τον Δ. Α. Χρηστίδη, *Μαρκιανά ανέκδοτα. I. Ἀνάχαρσις ἢ Ἀνανίας*, 2. Ἐπιστολές — Σιγίλλιο, ΕΕΦΣΘ, Παράρτ. αρ. 45, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 230, στα υπομνήματα πηγών και παράλληλων χωρίων I και II για τους στ. 427-428 του έργου του Νικήτα Ευγενειανού Ἀνάχαρσις ἢ Ἀνανίας.

21. Με εξαίρεση το απ. Β 77 Diels-Kranz του Δημοκρίτου (βλ. Voigt, *ό.π.*, σ. 140).

22. Για το γεγονός ότι ο Μιχαήλ Ιταλικός γνώριζε άμεσα τουλάχιστον ένα μέρος του έργου της Σαπφώς βλ. Moravesik, *ό.π.*, σ. 475-478 (= *Studia Byzantina*, σ. 410-413), και Garzya, *ό.π.*, σ. 3-5.

23. Ο Νικήτας Ευγενειανός μιμήθηκε το παραπάνω χωρίο του Ιταλικού σε δύο έργα του: α) *Μονωδία εἰς τὸν μακαριώτατον φιλόσοφον κυρὸν Θεόδωρον τὸν Πρόδρομον*, έκδ. L. Petit, *Monodie de Nicéas Eugénianos sur Théodore Prodrome, VVrem 9 (1902) 453,10-11: οὐδὲ γάρ Σόλωνα τοῦ Κροῖσου πλοῦτος ὑπεφανάκισεν ἀρετῆς οὐκ ἔχων κοινότητα* β) Ἀνάχαρσις ἢ Ἀνανίας 427-428, έκδ. Χρηστίδη, *ό.π.*, σ. 230: ... ὅτι μηδὲ Σόλωνα τοῦ Κροῖσου πλοῦτος κατέθελξεν ἀρετῆς οὐκ ἔχων κοινότητα. Και στις δύο περιπτώσεις το κείμενο απομακρύνεται σημαντικά από τη σαπφική ανάμνηση του Ιταλικού.

30 Badermacher) και β) Γρηγόρ. Κορίνθ. Σχόλ. Ἑρμογ. *Περὶ μεθόδ. δεινότη.* 13 (VII σ. 1236,10-15 Walz)²⁴. Ωστόσο το κείμενο της δεύτερης μαρτυρίας, που παρατίθεται ολόκληρο και στις δύο παραπάνω εκδόσεις, παρουσιάζει κάποια ασάφεια: *αἰσχροῦς μὲν κολακεύει τὴν ἀκοὴν ἐκεῖνα, ὅσα εἰσὶν ἐρωτικά, οἶον τὰ Ἀνακρέοντος, τὰ Σαπφούς· οἶον γάλακτος λευκότερα, ὕδατος ἀπαλωτέρα, πηκτίδων ἐμμελεστέρα, ἵππου γαυροτέρα, ῥόδων ἀβροτέρα, ἱματίου ἑανοῦ μαλακότερα, χρυσοῦ τιμιώτερα.* Το πρόβλημα είναι ποιες από αυτές τις συγκρίσεις υπερβολής ανήκουν στη Σαπφώ²⁵ και ποιες στον Ανακρέοντα²⁶. Ο T. Bergk²⁷ υπέθεσε ότι, εκτός από τις φράσεις *πηκτίδων ἐμμελεστέρα* και *χρυσού τιμιώτερα*, θα μπορούσε ίσως να αποδοθεί στη Σαπφώ και το *ἱματίου ἑανοῦ μαλακότερα*. Ο M. Treu²⁸ υποστήριξε ότι, αφού οι φράσεις *πηκτίδων ἐμμελεστέρα* και *χρυσού τιμιώτερα* είναι σαπφικές, θα πρέπει να αποδοθούν στη Σαπφώ όλες οι συγκρίσεις που βρίσκονται μεταξύ των φράσεων αυτών· θα πρέπει δηλαδή να θεωρηθεί ότι οι δύο πρώτες συγκρίσεις υπερβολής ανήκουν στον Ανακρέοντα και οι υπόλοιπες πέντε στη Σαπφώ. Δεν αποκλείεται βέβαια, κατά τον Treu, να εξέπεσαν τα παραδείγματα από τον Ανακρέοντα, και όλες οι παραπάνω συγκρίσεις να ανήκουν στη Σαπφώ, αλλά αυτό δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί²⁹.

Το 1960 ο R. Browning³⁰ επισήμανε πρώτος μια ανάμνηση σαπφικού χωρίου σε έναν ανέκδοτο τότε λόγο του Μιχαήλ Ιταλικού³¹ ... οὐδ' οἶον ᾄδει Σαπφῶ ἢ ποιήτρια μαλακοῖς τισι ῥυθμοῖς καὶ μέλεσιν ἐκλελυμένοις τὰς ῥῆδᾶς

24. Στην έκδοση της Voigt το χωρίο αυτό δεν απαριθμείται ως δεύτερη μαρτυρία· παρατίθεται απλώς έπειτα από τις παραπομπές στον Δημήτριο με την ένδειξη cf.

25. Φαίνεται ότι η Σαπφώ συνήθιζε να χρησιμοποιεί τέτοιου είδους συγκρίσεις· βλ. και απ. 167 Lobel-Page = 167 Voigt: *ὠίω πόλυ λευκότερον* και απ. 178 Lobel-Page = 168 A Voigt: *Γέλλως παιδοφιλωτέρα*.

26. Ο E. Lobel, *Σαπφούς μέλη. The Fragments of the Lyrical Poems of Sappho*, Oxford 1925, σ. 59, απ. 41, σημειώνει: «nescio an cuncta sint Sapphus». Στην έκδοση Lobel-Page δεν γίνεται καθόλου λόγος για την πατρότητα των συγκρίσεων. Το ίδιο και στην έκδοση των T. Reinach-A. Puech, *Alcée, Sappho*, Paris 1937 (ανατ. 1966), σ. 295, απ. 140.

27. *Poetae Lyrici Graeci*, 3. τόμος, Lipsiae 41882, σ. 129.

28. *Von Homer zur Lyrik. Wandlungen des griechischen Weltbildes im Spiegel der Sprache*, *Zetemata* 12, München 21968, σ. 184-185.

29. Βλ. όλη την επιχειρηματολογία του Treu (ό.π.) για το ζήτημα αυτό.

30. An Unnoticed Fragment of Sappho?, *CR* n.s. 10 (1960) 192-193.

31. Βλ. τώρα τις εκδόσεις του U. Criscuolo, Un discorso e una monodia inediti di Michele Italo, *Atti della Accademia delle Scienze Torino, II. Classe di Scienze morali, storiche e filologiche* 106 (1972) 604,16-20 και του Gautier, ό.π., σ. 68,14-69,4. Ο Browning μνημονεύει το κείμενο ως ανώνυμο, σημειώνοντας (ό.π., σ. 192, σημ. 2) ότι είναι ενδεχόμενο συγγραφέας του να είναι ο Μιχαήλ Ιταλικός. Η άποψη αυτή επιβεβαιώθηκε αργότερα από τον P. Wirth, Wer ist der Verfasser der Rede auf den Patriarchen Michael II. Kurkuas Oxeites?, *BZ* 55 (1962) 269-273.

διαπλέκουσα και ἵπποις μὲν ἀθλοφόροις ἀπεικάζουσα τοὺς νυμφίους, ῥόδων δ' ἄβρότητι παραβάλλουσα τὰς νυμφευομένας παρθένους και τὸ φθέγμα πηκτίδος ἐμμελέστερον ποιούσα. Ο Βrowning (ό.π.) πρόσεξε την ομοιότητα των φράσεων ῥόδων δ' ἄβρότητι και πηκτίδος ἐμμελέστερον με τις αντίστοιχες του Γρηγορίου Κορίνθου ῥόδων ἄβροτέρα και πηκτίδων ἐμμελεστέρα. Για το παραπάνω χωρίο του Μιχαήλ Ιταλικού ἔκαναν λόγο αργότερα, αγνοώντας τον Browning, ο Ρ. Wirth³², ο G. Moravcsik³³ και ο Α. Garzya³⁴. Επίσης το περιέλαβαν στις εκδόσεις τους οι Lobel-Page (απ. 117Α)³⁵ και η Voigt (απ. 194 Α)³⁶, η τελευταία μάλιστα παραπέμπει σ' αυτό και στα similia του απ. 156.

Στη συζήτηση για το πρόβλημα της μαρτυρίας του Γρηγορίου Κορίνθου θα ήθελα να συμβάλω επισημαίνοντας δύο ακόμα σχετικά χωρία:

α) Νικήτας Χωνιάτης, Λόγ. 3, σ. 18,19-22 van Dieten: ποῖος ὄρνις μουσικὸς οὕτως ἔστω μύλλατο λιγέα μάλα και ἐπίτροχα, ἢ π η κ τ ἰ δ ο ς³⁷ ἐ μ μ ε λ ἔ σ τ ε ρ α ἢ ῥ ὁ δ ω ν ἄ β ρ ὀ τ ε ρ α ἢ τ ῶ ν χ ρ υ σ ἑ ὠ ν μ ἴ λ ω ν τ ῶ ν Ἑσπερίδων ἐπαγωγότερα ἢ ἀμβροσίας μελιχρότερα;

β) Νικήτας Χωνιάτης, Λόγ. 18, σ. 191,22-25 van Dieten: ... λόγοις ἐκείνοις, οὗς ἔγωγε ῥ ὁ δ ω ν ἄ β ρ ο τ ἔ ρ ο υ ς, ἰ γ γ ω ν και λωτοῦ θελκτικωτέρους, π η κ τ ἰ δ ο ς ἐ μ μ ε λ ε σ τ ἔ ρ ο υ ς και Σειρήνων αὐτῶν και ἀμβροσίας κρείττονας εἶποιμι ἄν.

Νομίζω ότι τα χωρία αυτά, όπου δίπλα στη σίγουρα σαφική έκφραση πηκτίδος ἐμμελέστερος³⁸ παρατίθεται η σύγκριση ῥόδων ἄβρότερος, συνηγο-

32. Neue Spuren eines Sapphobuchstücks, *Hermes* 91 (1963) 115-117. Ο Wirth νόμιζε ότι είναι ο πρώτος που επισημαίνει το απόσπασμα.

33. Ό.π., σ. 475-476 (= *Studia Byzantina*, σ. 410). γίνεται παραπομπή μόνο στον Wirth.

34. Ό.π., σ. 4-5. Ο Garzya παραπέμπει επίσης μόνο στον Wirth (σ. 1, σημ. 1) και νομίζει ότι εκείνος πρώτος ανακάλυψε το απόσπασμα (σ. 3).

35. Στις προσθήκες (Fragmentis addenda) της δεύτερης έκδοσης (1963), σ. 338, όπου μνημονεύεται μόνο το άρθρο του Browning και το κείμενο θεωρείται ανώνυμο.

36. Στα Testimonia ad poëtriae carmina pertinentia (σ. 155), όπου γίνεται παραπομπή μόνο στον Wirth, και αγνοείται ο Browning.

37. Τόσο εδώ όσο και στο επόμενο χωρίο ο J. A. van Dieten, *Nicetae Choniatae Orationes et Epistulae*, Corpus fontium historiae byzantinae 3, Berolini et Novi Eboraci 1972, εκδίδει πυκτίδος και στο κριτικό του υπόμνημα παραπέμπει στη σ. 13,26, όπου γράφει: «πυκτίδος pro πηκτίδος scribit noster». Ωστόσο προτίμησα να γράψω στο κείμενο πηκτίδος, μια και η λέξη πυκτίς έχει άλλο νόημα (ο Νικήτας την ξέρει και τη χρησιμοποιεί στον 9. λόγο του, σ. 100,22 van Dieten). Βλ. και τη σχετική παρατήρηση του Ε. Θ. Τσολάκη στη βιβλιοκρισία του για την έκδοση του van Dieten στα *Ἑλληνικά* 30 (1977-78) 180.

38. Το ἐμμελέστερος πιθανότατα είναι παραλλαγή του σαφικού ἀδυμελέστερος από τους μεταγενέστερους συγγραφείς που παραθέτουν τη σύγκριση, μια και το επίθετο ἐμμελής δεν μαρτυρείται σε κείμενα της αρχαϊκής εποχής (βλ. *LSJ*⁹ στη λέξη).

ρούν (μαζί με τις αντίστοιχες μαρτυρίες του Μιχαήλ Ιταλικού και του Γρηγορίου Κορίνθου) για την απόδοση και της δεύτερης αυτής σύγκρισης υπερβολής στη Σαπφώ³⁹.

Πάντως τα παραπάνω χωρία του Νικήτα Χωνιάτη αποτελούν δύο ακόμα μαρτυρίες για τη σαπφική έκφραση *πηκτίδος έμμελέστερος*, και σ' αυτές θα ήθελα να προσθέσω άλλες δύο από κείμενα συγγραφέων επίσης του 12. αιώνα:

α) Μιχαήλ Ιταλικός, *Έπι πέρδικι μονωδία τεθνηκότι*, σ. 103,4-7 Gautier⁴⁰: *οίχεται μοι ό κάλλιστος πέρδιξ, ή εύφωνος αὐλωδία, λύρας ήδύτερος, π η κ τ ί - δ ο ς έ μ μ ε λ έ σ τ ε ρ ο ς, άπάσης Μούσης έπιτερπέστερος, ή και πλείων εις ήδονής λόγον τών μυθευομένων Σειρήνων.*

β) Κωνσταντίνος Μανασσής, *Μονωδία έπι άστρογλήνω αύτου τεθνηκότι*, σ. 7,12-14 Horna⁴¹: *άλλ' ό παντοφάγος χειμών τοιαύτην μορφήν ούκ ήλέησε, τηλικαύτην μουσικήν ούκ έδυσωπήθη, έπιτερπεστέραν Σειρήνων, έ μ μ ε λ ε - σ τ έ ρ α ν π η κ τ ί δ ο ς, πάν μέλος νικῶσαν εκ λύρας και σύριγγος άπηχούμενον.*

Εξετάζοντας κανείς αυτές τις νέες μαρτυρίες διαπιστώνει και στις τέσσερις μια συσσώρευση συγκρίσεων υπερβολής, από τις οποίες μερικές υπάρχουν σε δύο ή σε τρία από τα παραπάνω κείμενα (με παραλλαγές στο συγκριτικό επίθετο): εκτός από τις εκφράσεις για τις οποίες κάναμε ήδη λόγο, βρίσκουμε τις συγκρίσεις *άμβροσίας μελιχρότερος* (Νικήτ. Χων. α) ή *κρείττων* (Νικήτ. Χων. β) και *Σειρήνων έπιτερπέστερος* (Κων. Μανασ.) ή *κρείττων* (Νικήτ. Χων. β) ή *πλείων εις ήδονής λόγον* (Μιχ. Ιταλ.)⁴². Η συσσώρευση τέτοιου είδους συγκρίσεων έκανε το λόγο εντυπωσιακό, πράγμα που αποτελούσε επιδίωξη της βυζαντινής ρητορικής, γι' αυτό και οι σαπφικές συγκρίσεις υπερβολής, που μας απασχόλησαν παραπάνω, υιοθετήθηκαν πρόθυμα από μερικούς Βυζαντινούς συγγραφείς.

4. Απ. 210 Lobel-Page = 210 Voigt

Σκυθικόν ξύλον

Στις εκδόσεις των Lobel-Page και της Voigt σημειώνονται ως μαρτυρίες

39. Εδώ θα άξιζε ίσως να σημειωθεί και ένα χωρίο του Νικηφόρου Βασιλάκη, *Έπιστ.* 1,21-22 Garzya, *BZ* 56 (1963) 230: ... *τοιαύτην έκεράσατο κύλικα ούκ ίοις άγάλλεται, ο ύ ρ ό δ ο ι ς ά β ρ ύ ν ε τ α ι, ού λωτῶ γλυκάζεται.*

40. Βλ. και την πρώτη έκδοση του έργου από τον K. Horna, *Einige unedierte Stücke des Manasses und Italikos, Jahresbericht des k. k. Sophiengymnasiums in Wien 1901-1902*, σ. 9,13-16.

41. Στο άρθρο που μνημονεύεται στην προηγούμενη σημείωση.

42. Ειδική μελέτη για τις συγκρίσεις αυτού του τύπου στην ελληνική αρχαιότητα

όπου μνημονεύεται και το όνομα της ποιήτριας τα χωρία: α) Σχόλ. Θεόκρ. 2,88a-b (σ. 286 Wendel) και β) Φωτ. Λεξ. στη λ. *θάψος* (σ. 274 Naber). Ακολουθούν τρία χωρία από τον Ησύχιο (θ 155, σ 1155 και σ 1156 Schmidt), όπου απλώς γίνεται λόγος για το *Σκυθικὸν ξύλον*, με το οποίο *ξανθίζονται αἱ γυναῖκες καὶ βάπτουσι τὰ ἔρια*.

Στα τελευταία αυτά χωρία θα μπορούσε να προστεθεί ένα ακόμα από μια επιστολή του Νικηφόρου Ουρανού (5,50,1-4 Darrouzès⁴³): *Τὸ ξύλον τοῦτο τὸ Σκυθικὸν (οὐ γὰρ Ἰνδικὸν ἐρῶ) πόθεν οὐκ ἔψαυσε τῶν δακτύλων τῶν σῶν (ἢ γὰρ ἂν μετέσχε καὶ τῆς εὐωδίας;), ἀλλὰ δύσσομον αὐτὸ χεῖρες οὕτω διέθηκαν, ὡς οὖν καὶ ξύλον ἀληθῶς ἄλλοιον, οὐκ εὐῶδες, ἀλλὰ σηπῶδες; Δεν φαίνεται από το κείμενο αν ο Νικηφόρος Ουρανός ἤξερε τι ακριβῶς εἶναι το *Σκυθικὸν ξύλον*⁴⁴· το χρησιμοποιεῖ απλῶς σε ἀντίθεση με το Ἰνδικὸν ξύλον (= κανέλα), για να δηλώσει ένα ξύλο που δεν ευωδιάζει.*

Τελειώνοντας θα ἤθελα να σημειώσω δύο ακόμα μαρτυρίες που σχετίζονται —έστω και ἔμμεσα— με την επιβίωση της Σαπφῶς:

α) Σε ένα επιθαλάμιο ποίημα του Νικήτα Ευγενειανού⁴⁵ διαβάζουμε (στ. 23): *χαίροις, ὦ νύμφα, χαίροις, πολυκόσμη<ι>ε γαμβρέ*. Ο στίχος θυμίζει το απ. 117 Lobel-Page = 117 Voigt της Σαπφῶς: *†χαίροις ἂ νύμφα†, χαίρέτω δ' ὁ γάμβρος*⁴⁶. Το χωρίο αυτό της Σαπφῶς το μιμήθηκε ο Θεόκριτος (18,49): *χαίροις, ὦ νύμφα, χαίροις, εὐπένθερε γαμβρέ*. Επειδὴ το επιθαλάμιο του Ευγενειανού εἶναι σίγουρα επηρεασμένο από τα *Ειδύλλια* 2, 14 και 18 του Θεοκρίτου, πράγμα που το επισήμανε και ο Gallavotti (ό.π.), δεν υπάρχει αμφιβολία ότι και ο στίχος 23 ἔχει ἄμεση πηγή του τον Θεόκριτο. Ωστόσο νομίζω πως θα μπορούσε να περιληφθεῖ στα *similia* του απ. 117 της Σαπφῶς.

β) Σε ένα λόγο του Κωνσταντίνου Μανασσή προς τον Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτη⁴⁷ ο συγγραφέας επαινώντας τη ρητορική δεινότητα του

ετοιμάζει ο συνάδελφος Μ. Ζ. Κοπιδάκης. Εξίσου μεγάλο ενδιαφέρον θα παρουσίαζε μια ανάλογη ἔρευνα στα βυζαντινά κείμενα.

43. J. Darrouzès, *Épistoliers byzantins du Xe siècle*, Archives de l'Orient Chrétien 6, Paris 1960, σ. 248.

44. Βλ. και τη σημείωση 23 του Darrouzès (ό.π.).

45. Εκδόθηκε από τον C. Gallavotti, *Novi Laurentiani codicis analecta. Studi Bizantini e Neellenici* 4 (1935) 232-233.

46. Στις μαρτυρίες που παραθέτει η Voigt για το απόσπασμα θα πρέπει να προστεθεί και μία ακόμα από τα Σχόλια στον Ἄρατο 250, για την οποία ἔπειτα από τον J. Martin, *Scholion in Aratum vetera*, Stuttgartiae 1974, σ. 199,3-4, που την επεσήμανε (βλ. κριτ. υπόμν.), ἔκανε λόγο και ο E. Cavallini, *Una nuova testimonianza saflica*, *Giornale filologico ferrarese* 1 (1978) 13.

47. Εκδόθηκε από τον K. Horna, *Eine unedierte Rede des Konstantin Manasses*, *WS* 28 (1906) 171-204. Το τμήμα που μας ενδιαφέρει βρίσκεται στη σ. 181.

τελευταίου γράφει (279-281): ... νικᾶ καὶ Ἡροδότου γλυκύτητα, νικᾶ καὶ Ξενοφῶντος τὸ εὐγερν, ὑπερβαίνει καὶ μοῦσαν Σαπφοῦς καὶ λύραν τὴν Ἀνακρέοντος. Πρόκειται βέβαια για ἀπλὴ μνεία τοῦ ἔργου τῆς Σαπφῶς, θὰ μπορούσε ὅμως να προστεθεῖ στις μαρτυρίες που ἔχουν ἐπισημανθεῖ ως τώρα για τὴν ἐπιβίωση τῆς Σαπφῶς κατὰ τον 12. αἰῶνα⁴⁸.

Πανεπιστήμιο, Θεσσαλονίκη

ΔΗΜ. Α. ΧΡΗΣΤΙΔΗΣ

48. Για τις μαρτυρίες αυτές βλ. Moravesik, *ὁ.π.*, σ. 474-479 (= *Studia Byzantina*, σ. 409-413), καὶ Garzya, Per la fortuna di Saffo a Bisanzio, *JÖB* 20 (1971) 2-5.